

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Աշխարհագրական միջավայրը հասարակության նյութական անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է և որոշակի ազդեցություն է թողնում հասարակության զարգացման վրա: Ուսումնասիրվող հասարակության տերիտորիայի բնական հարստությունները, կլիմայական և լեռնա-աշխարհագրական պայմանները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, նյութական հուշարձանների հետ մեկտեղ պատմաբանի հետազոտության անքակտելի մասն են կազմում:

Հասարակության կյանքում աշխարհագրական միջավայրի որոշակի դերն ընդունելով հանդերձ պետք չէ գերազնահատել այն: Եթե մարդկության կյանքի հնագույն ժամանակներում աշխարհագրական գործոնն ուներ բացառիկ կարևոր նշանակություն, ապա հետագայում գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացման պայմաններում այն հետզհետե նվազում է:

Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը պատմության ողջ ընթացքը դիտում է որպես մի պրոցես, որի ընթացքում մարդն աստիճանաբար ազատագրվում է զարգացման նախնական փուլերում իր վրա բնական միջավայրի ունեցած ազդեցությունից: Իր գործունեությամբ մարդը փոխում է բնական միջավայրը, և վերափոխելով այն, փոխվում է նաև ինքը: Ուստի հասկանալի է, թե ինչ խոշոր նշանակություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի բնա-պատմական պայմանների ուսումնասիրությունն այն տերիտորիայի, որտեղ կազմավորվել և իր պատմական կյանքն է կերտել հայ ժողովուրդը:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքը ընթացել է երեք հիմնական տերիտորիաների վրա՝ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում: Մեծ Հայքը կամ բուն Հայաստանը ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից իրենից ներկայացնում է մի առանձին ռեգիոն¹, որի հետ և կապված է հիմնականում հայ ժողովրդի պատմական բախտը, ուստի մենք կանգ ենք առնում Հայկական լեռնաշխարհի և նրա շարունակությունը կազմող Փոքր Հայքի պատմա-աշխարհագրական բնութագրի վրա: Հետագա հատորներում համապատասխան բաժնում կիսովի նաև Կիլիկիայի բնապատմական պայմանների մասին:

Հին Հայաստանի քաղաքական սահմանները, սկսած մ. թ. ա. 5-րդ դարից, ենթարկվել են փոփոխությունների, սակայն հայ ժողովրդի հիմնական զանգ-

վածը հազարավոր տարիներով ապրել է Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ պտտվել է նրա պատմության անիվը և կերտվել նրա դարավոր մշակույթը:

Հայաստանի տերիտորիան բավական առանձնացած, ընդարձակ լեռնային զանգված է, որն իրենից ներկայացնում է սառած լավայից կազմված մեծ ու փոքր սարահարթերի, լեռնային գոգահովիտների և կիրճերի մի ամբողջ սիստեմ, բաժանված ներքին լեռնաշղթաներով: Բարձրագույն լեռնագագաթների կողքին այստեղ կարելի է տեսնել ցածրավայրեր, որոնք իջնում են մինչև 700 մետր²: Գ. Արիխի³ կրասիկ աշխատությունների հրատարակումից ի վեր լեռնալեռնային լայն զանգվածը կոչվում է Հայկական լեռնաշխարհ (Армянское нагорье, Das armenische Hochland կամ Bergland, Plateau arménien, The Armenian highland):

Հայկական լեռնաշխարհը աշպիական-հիմալայան լեռնային կառուցվածքների սիստեմի օղակներից մեկն է: Նա գտնվում է Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակների միջև, գրավելով ավելի քան 300.000 քառ. կմ⁴:

Այս լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում և գրավում է հյուսիսային լայնության 37°-ից մինչև 41°30' և արևելյան երկայնության (Գրինվիչից) 38°-ից մինչև 47°30' ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, նրա լեռնագրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունը ցույց է տալիս, որ այն յուրահատուկ ռեգիոն է Հարավ-արևմտյան Ասիայի բարձրավանդակների սիստեմում: Ինչպես հարևան բարձրավանդակներում, այնպես և այստեղ, անջատվում են ներքին լայնարձակ սարահարթեր և գոգավորություններ ու նրանց եզրափակող բարձրադիր լեռնաշղթաներ: Անուհանդերձ Հայկական լեռնաշխարհը պահպանում է իր ինքնատիպությունը: Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է ներքին հրաբխային սարահարթերի և նրանց հարող ծալքաբեկորավոր լեռնային կառուցվածքների մի բարդ սիստեմ, որն անհամեմատ ավելի բարձր է տեղադրված, քան նրա հարևան Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակները⁵:

Եզրային լեռների հյուսիսային⁶ և հարավային⁷ աղեղները երեք տեղ հավաքվում են, կազմելով լեռնային հանգույցներ. Պամիրը, Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայաստանում և Արևմտյան Փոքր Ասիան: Այդ աղեղների հավաքման տեղերն էլ հենց միմյանցից բաժանում են հյուսիսային ու հարավային եզրային լեռների աղեղների միջև ընկած երեք մեծ լեռնաստանները՝ Իրանական, Հայկական և Փոքրասիական (կամ Անատոլիական) բարձրավանդակները: «Պարսկաստանի, Հայաստանի և Փոքր Ասիայի սարահարթերը

² Տե՛ս А. Гукосов, Основные черты строения Армянского нагорья, ЗКОИРГО, հատ. XXIII, պրակ 1, СПб, 1901.

³ Տե՛ս Г. Абух, Геология Армянского нагорья, Западная часть, ЗКОИРГО, հատ. XXI, 1899. Восточная часть, ЗКОИРГО, հատ. XXIII, 1902, passim.

⁴ С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969, էջ 13:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Հինգուգուշ—Խորասանի լեռներ—Էլբուրս—Ղարա-Դաղ—Փոքր Կովկաս—Պոնտոսի լեռնաշղթա—Բյուքարաբյի լեռներ:

⁷ Հինգուգուշ—Աղայի լեռնաշղթա—Հարավ-իրանական լեռներ—Ջաղրոս—Հայկական Տավրոս—Կիլիկյան Տավրոս—Լիկիական Տավրոս:

չափավոր բարձրությունների տափակ բարձունքների մեկ շրջատվող սիստեմի մասերն են, որոնք մեծ պատենների նման ձգվում են ողջ Ասիայի երկարությամբ, կապելով Արևելքը Արևմուտքի և Արևմուտքը՝ Արևելքի հետ»⁸։

Հյուսիսից և արևելքից Հայկական լեռնաշխարհը երիզավորվում է Պոնտոսի լեռնաշղթայով և մասամբ Փոքր Կովկասի ծալքավոր բնության լեռնային սիստեմներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի բեկորային կառուցվածքի լեռներով։ Արևելքում Ղարա-Դաղ լեռնաշղթայի և Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորության վրայով Հայկական լեռնաշխարհն աննկատելիորեն ձուլվում է Իրանական բարձրավանդակի հետ։ Արևմուտքում Հայկական լեռնաշխարհը միանում է Անատոլիային կամ Փոքր Ասիային Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի լեռներով, որոնք ձգվում են Կիլիկյան Տավրոսից դեպի հյուսիս-արևելք, ընդհուպ մինչև Պոնտական լեռնաշղթան, իր մեջ ընդգրկելով նաև Փոքր Հայքը։ Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի միակցման շրջանը իրենց բարձրագույն Մնձուրի և Մերջանի լեռնազանգվածներով, ստացել է Երզնկայի լեռնային հանգույց անունը⁹։

Հայկական լեռնաշխարհն ընկած է Իրանական և Անատոլիական բարձրավանդակների միջև և տարբերվում է նրանցից իր բարձր դիրքով։ Անատոլիան կամ Փոքրասիական թերակղզին իր կենտրոնական մասում ունի ծովի մակերևույթից 700—1200 մետր միջին բարձրություն, իսկ Հայաստանին սահմանակից Իրանական Ադրբեջանը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1400 մետրից ոչ ավելի բարձրության վրա¹⁰։ Ավելի ցածրագույն են հյուսիսից, արևելքից և հարավից եզերող Վրաստանը, Ադրբեջանը և Միջագետքը։

Հայկական լեռնաշխարհը մի բարձրագույն զանգված է Հյուսիսային Անդերկովկասի՝ Ռիոնի և Կուրի դաշտավայրերի և Հյուսիսային Միջագետքի (Հայկական Միջագետքի) հարթավայրերի միջև։ Հայկական լեռնաշխարհի բացարձակ բարձրությունը տատանվում է ծովի մակերևույթից 400-ից 5156 մ.¹¹։ Շրջակա երկրներից նրա ավելի բարձր լինելը Կ. Ռիտտերին իրավամբ հիմք է տվել Հայկական լեռնաշխարհն անվանել «լեռնային կղզի» (Berginsel)¹²։

Շրջակա երկրների նկատմամբ Հայկական լեռնաշխարհի բարձրությունը արդյունք է նրան շրջափակող հնագույն զանգվածների կառուցվածքների տեկտոնական իջեցումների և ընդհակառակը՝ բուն Հայկական լեռնաշխարհի բարձրացումների։ Այս երևույթների հետևանքով գոյացել են Կողբիսի (Ռիոնի դաշտավայրը) և Մերձկասպյան ցածրավայրերը հյուսիսում ու արևելքում և Միջագետքինը՝ հարավում։ Դա պետք է տեղի ունեցած լինեի երրորդական դարաշրջանում, կայնոզոյան էրայի սկզբում¹³։ Մալբագոյացման այս շրջանում էլ հենց Հայկական լեռնաշխարհը առանձնացել է հարևան երկրներից որպես յու-

⁸ X. Ф. Б. Лич, Армения. Путевые очерки и этюды, т. 1, Тифлис, 1910, էջ 542—543.

⁹ Տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 119.

¹⁰ Տե՛ս С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, էջ 24—27.

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27 և Г. Абух, Геология Армянского нагорья, Восточная часть, հատ. I.

¹² Տե՛ս К. Риттер, Землеведение Азии, СПб, 1856, т. I, էջ 83.

¹³ Տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 30.

րահատուկ ֆիզիկա-աշխարհագրական երկրամաս, որն ավելի սարավանդաբարձրավանդակային ընդգծված բնույթ է ստացել հետագա հրաբխային գործունեության շնորհիվ¹⁴:

Հայկական լեռնաշխարհը երրորդական շրջանի կեսերին տրոհվել է ավաիական ծալքայնության երկու ճյուղերով և ներկայացնում է ավելի թույլ գոտիներով միմյանցից բաժանված շրջանների մի խումբ: Հրաբխականությունը նշանակալից դեր է խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի ներկայիս ուղիղի ձևավորման գործում և ծալքված ապարների շրջանը գրավում է նրա զգալի մասը:

Հայկական լեռնաշխարհը ինտենսիվ հրաբխային գործունեություն է ցուցաբերել երրորդական շրջանի վերջում և չորրորդական շրջանում: Դրա հետևանքով հիմնական ծալքավոր զանգվածը թաղվել է լավայի հեղեղի տակ, որը և իր կնիքն է դրել երկրի բնության վրա: Հստ որում աղետալի փոփոխությունների է ենթարկվել բուսական և կենդանական աշխարհը: Ուշնացել է անտառների զգալի մասը:

Հրաբխային գործունեության հետևանքով երկրի մակերեսը մեծ մասամբ ալիքավոր սարավանդների բնույթ է ստացել: Այդ լեռնադաշտերը խախտվում են այստեղ-այնտեղ վեր խոյացող կամ պակաս նշանավոր գմբեթաձև զագաթներով, հանգած հրաբուխներով և նրանց միջից կղզիաձև մնացած հնագույն կառուցվածքների լեռնազանգվածներով, որոնք պատկանում են ներքին Տավրոսի լեռնաճյուղերին՝ Այծպտկունք (Փալանթոքյան), Հայկական պարի, Մեծ-րաց և այլ շղթաները: Հայկական լեռնաշխարհի լեռնադաշտերը գերազանցապես իջած զանգվածներ են, որոնք երրորդական շրջանի վերջում զբաղեցված են եղել լճերով, իսկ այժմ ծածկված են լավաների և լճա-գետային նստվածքների հերթափոխումների հզոր հաստույթներով:

Ծալքավոր կառուցվածքը պահպանել են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը եղերող լեռնաշղթաներից շատերը, այլև լեռնաշխարհը մեջտեղից հատող Այծպտկունք (Փալանթոքյան) — Հայկական պարը: Լեռնաշխարհը Արևմտյան Տիգրիսի ցածրավայրից անշատոռ Հայկական Տավրոսը կազմված է հնագույն բյուրեղային թերթաքարերից, կրաքարերից, դոլոմիտներից և պորֆյուրից: Իսկական ծալքավոր լեռնաշղթաներ են Զազրոսի լեռները՝ ավազաքարից, մանր կրաքարից, փայլարային և կավային թերթաքարերից: Զազրոսից հյուսիս նրա շարունակությունն է կազմում Վասպուրականի (կամ Կոտուրի) լեռնաշղթան, որը ձգվում է միջօրեականի ուղղությամբ: Այս լեռները կազմված են հնագույն կրաքարային երրորդական շրջանում առաջացած բարձրություններից, առանձին հրաբուխների շարանով: Այնուհետև Վասպուրականի լեռները ձուլվում են Հայկական պարին, որը լայնական ուղղություն ունի: Դերսիմի շրջանում Հայկական պարի լեռները կազմված են հնագույն թերթաքարերից, ուշկավճային և հնագույն երրորդական կրաքարերից, որոնք ծածկված են լավայով: Պոտական լեռնաշղթան կազմված է մեզոզոյան հոսքի նստվածքային և հրաբխային գոյացումներից¹⁵:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև «Физико-географический атлас мира», էջ 116:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Մ. Жуковский, Земледельческая Турция, М.—Л., 1933, էջ 8—9:

Սալքավոր-բեկորավոր լեռնաշղթաները բարձրավանդակի հնագույն մասերն են, ուր պահպանվել է նախկին բուսական ու կենդանական աշխարհը: Խոր կիրճերը, զառիթափ լանջերը, մերկ ժայռերը և անտառածածկ զանգվածները ծալքավոր լեռների բնորոշ հատկանիշներն են:

Կենտրոնական հրաբխային բաժնավանդակ: Ներքին լեռնաշղթաների շրջանն իր ամբողջությամբ գոյացնում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը: Սա հրաբխային կուտակումների մի շրջան է իր բնորոշ հատկանիշներով՝ բարձրադիր հրաբխային զանգվածներ, հրաբխային սարավանդներ, դեպրեսիաներ: Ահա այս լեռնագրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունն է, որ շատերին իրավունք է տալիս Հայկական լեռնաշխարհը բնորոշելու իրեն բարձրավանդակով:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիսից եզերում է Արսիան—Թրիալեթի լեռնային սիստեմը, իսկ հարավից՝ Հայկական Տավրոսը: Սրանց միջև ընկած հրաբխային բարձրավանդակի միջով անցնում են Փոքր Կովկասի զանգվածի լեռները և Այծպտկունք (Փալանթոքյան)—Հայկական պարի լեռնապարերը: Այս չորս լեռնային սիստեմները բաժանում են կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը երեք մասի՝ Հյուսիսային կամ Գուգարքի բարձրավանդակ (Արսիան—Թրիալեթի և Փոքր Կովկասի լեռների միջև), Կենտրոնական բարձրավանդակ (Փոքր Կովկասի և Այծպտկունք—Հայկական պարի միջև) և Հարավային բարձրավանդակ (Այծպտկունք—Հայկական պարի և Հայկական Տավրոսի միջև)¹⁶:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի մակերևույթի գերիշխող ձևը սարահարթն է. դրանք ընդարձակ, միապաղաղ մակերեսներ են, ծովի մակերևույթից 1500—1800 մետր միջին բարձրությամբ: Նրանց վրա իշխում են հրաբխային լեռնապարերը՝ առանձին զանգվածներ 3000 և ավելի մետր բարձրությամբ ունեցող գագաթներով:

Եզրային սարահարթերը իջնում են դարավանդներով և ձուլվելով հարթավայրերին կազմում լայն գոգավորություններ, որոնց ամենախոր մասը հաճախ լցված է ջրով և կազմում է լիճ (հատկապես կարևոր է հիշել Վանա և Սևանա լճերի ավազանները): Հայաստանի ներքին հարթավայրերից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, Սյունիքի սարահարթը, անհարթ մակերեսով աստիճաններ են. դա բացատրվում է նորագույն փլվածքներով (օրինակ՝ Դաղ-փիլաքյանը և Սանդուխտին):

Այս Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիս-արևմուտքից և հյուսիս-արևելքից շրջապատված է Պոնտոսի լեռնաշղթայի ծալքավոր լեռներով և Փոքր Կովկասի լեռներով: Հարավում այն սեղմված է Հայկական Տավրոսի ծալքավոր աղեղով և արևելքում նրա շարունակությունը կազմող Զագրոս և Ղարա-դաղ լեռնաշղթայով: Վերջինս արևելքից եզրափակում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը, հատվելով Դիզափայտ լեռնապարի (Ղարաբաղի լեռներ) հետ, որը Փոքր Կովկասի հարավ-արևելյան ծայրագույն բազուկն է: Դիզափայտի և Սյունիքի լեռներից Ղարա-դաղը բաժանված է լոկ Արաքս

¹⁶ Տե՛ս Ս. Ս. Բալյան, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, էջ 17—19:

(Նրասխ) գետի նեղ կիրճով, որը եղբրում է հարավից Գողթան գավառը, ներկայիս Օրդուբազի—Մեղրիի միջև ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհը համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է: Երկրի կեղևի շարժումները նրա սահմաններում դեռևս ավարտված չեն և շարունակվում են մինչև օրս: Դրա վկաներն են հաճախակի և ուժեղ երկրաշարժերը¹⁷:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ԼՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնագրական տեսակետից Հայկական բարձրավանդակը բաժանվում է հետևյալ մասերի.

I.— Հյուսիսային և արևելյան եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Պոնտական սիստեմ (Հյուսիս-արևմտյան).

բ) Արսիան-Թրիալեթի լեռներ (Հյուսիսային լեռներ):

II.— Հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային գոտի:

III.— Փոքր Կովկասի լեռնային զանգված:

IV.— Հրաբխային սարահարթերի կենտրոնական գոտի:

V.— Կենտրոնական լեռնաշղթաներ.

ա) Բարձր Հայքի լեռներ.

բ) Այծպտկունք—Հայկական պար.

գ) Վասպուրականի (Կոտորի)—Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներ:

VI.— Հրաբխային սարահարթերի հարավային գոտի.

VII.— Հարավային եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Հայկական Տավրոսի սիստեմը.

բ) Մասիուս—Տուր-Արդին լեռներ (Հայոց Միջագետքում):

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին մասը, որը կազմում է ընդարձակ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ, հնում հայտնի էր Միջնաշխարհ անունով: Միջնաշխարհը կտրտված է լեռներով ու հովիտներով և եզերվում է՝ հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտական լեռնաշղթայով, հյուսիս-արևելքից՝ Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի՝ լեռնաշղթայով և հարավ-արևելքից՝ Տավրոսի շարունակությունը կազմող Հայկական լեռներով (այժմ Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ):

Մեծ և Փոքր Մասիսների զանգվածից սկիզբ առնելով, ձգվում է Հայկական պար լեռնաշղթան, որը Միջնաշխարհը բաժանում է հյուսիսային և հարավային մասերի: Միջնաշխարհը, ըստ հայ մատենագիրների, ընդգրկում էր Հին Հայաստանի հետևյալ ութ նահանգները՝ Բարձր Հայք, Մոփաց աշխարհ, Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ:

Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը Մեծ Մասիս լեռնագագաթն է (5156 մ), որը միաժամանակ Առաջավոր Ասիայի բարձրագույն գագաթներից մեկն է: Սարդար-բուզաղի թամբոցով (2688 մ) այն անջատված է Փոքր Մասիսից (3914 մ):

Մեծ և Փոքր Մասիսներն իրենցից ներկայացնում են ընդարձակ հրաբխային մի զանգված, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրո-

¹⁷ Տե՛ս Վ. Ա. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964: